

דף שבועי

בס"ד

פרשת האזינו, תשפ"ה מספר 1589

האושפיזין בסידור

נעם ארנון

בסליחות, בהושענות, בקינות ועוד. הם מוזכרים גם בכינויים, כמו: "ישני מכפל", "ישני חברון" ובמושגים כמו "זכות אבות", "ברית אבות", "מי שבירך אבותינו", ועוד.

ההופעה המרכזית של האבות בסידור היא בתחילת תפילת העמידה, בברכת אבות, הפותחת את שערי התפילה. המקור לנוסח הברכה נמצא בדברי ה' למשה, כדברי המדרש (מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דפסחא טז):

מנין שאומרים "ברוך אתה ה' א-להינו וא-להי אבותינו, א-להי אברהם, א-להי יצחק, וא-להי יעקב"? שנאמר: "ויאמר עוד א-להים אל משה פה תאמר אל בני ישראל: ה' א-להי אבותיכם, א-להי אברהם א-להי יצחק וא-להי יעקב שלחני אליכם, זה שמי לעלם וזה זכרי לדר דר" (שמ"ג:טו).

תארים אלה תוקנו ע"י אנשי כנסת הגדולה ואין להוסיף עליהם (ברכות לג ע"ב). לדעת רבן גמליאל "בכל יום אדם מתפלל שמונה עשרה... כנגד י"ח פעמים שאבות כתובים בתורה; אברהם יצחק יעקב" (ירושלמי משנה וגמרא ברכות ד ג).

נראה ש"ברכת אבות" נהגה כבר בימי בית המקדש (תוספתא ר"ה ב יז). היא נזכרת במדרש תנאי (מכילתא דר' ישמעאל, לעיל) ובמשנה (ר"ה ד, ה – "אבות וגבורות וקדושת השם"). האבות הם היסוד של השראת השכינה בעולם: "האבות הן הן המרכבה" (לשכינה), בראשית רבה מז, שם פב, ועוד. ה"רגל הרביעית" במרכבה הוא דוד, ראו להלן).

ברכת אבות היא היסוד של תפילת העמידה. היא פותחת ב"ברוך", וכל הברכות שאחריה "סמוכות" אליה, ולכן אינן פותחות ב"ברוך" (טור אורח חיים קי"ג). יש בה 42 מילים כנגד שם מ"ב (טור שם) ⁴. בהלכה נקבעה לברכת אבות חשיבות מיוחדת – חובת כוונה: "המתפלל צריך שיכוין את לבו בכולן, ואם אינו יכול לכוין בכולן, יכוין את לבו ב'אבות' (בבלי ברכות לד ע"ב). בשו"ע (אורח חיים קא א) נפסק: "ואם לא כיון ב'אבות', אף על פי שכיון בכל השאר, יחזור ויתפלל". בימינו רבים נוהגים להקל (טור, רמ"א), אך יש נוהגים כדעת ה"מחבר" ⁵.

אברהם

בנוסף לאזכוריו הרבים של אברהם עם יצחק ויעקב, לאברהם גם מקום לעצמו. "ברכת אבות" נחתמת באברהם ("מגן אברהם") כנאמר בתלמוד:

"ואעשה לגוי גדול" – זהו שאומרים א-להי אברהם, "ואברכה" – זהו שאומרים א-להי יצחק, "ואגדלה שמך" – זהו שאומרים א-להי יעקב. יכול יהו חותמין בכולן? תלמוד לומר

בחג הסוכות אנו "מארחים" בסוכותינו את האושפיזין – אברהם, יצחק יעקב, יוסף, משה, אהרן ודוד (או – משה, אהרן יוסף ודוד). מקור המנהג בספר הזוהר (ויקרא, פרשת אמור קג ב) והוא התקבל בכל עדות ישראל. אך האושפיזין "מבקרים" אותנו לא רק בחג הסוכות, אלא לאורך כל ימות השנה – על דפי סידור התפילה. הסידור, שהופיע באלפי מהדורות ועשרות נוסחים, משקף את המסורת והתרבות היהודית לדורותיה, על בסיסה המאוחד וגווניה השונים! עיון בסידורים מעלה כי מחברי התפילות ועורכי הסידורים לדורותיהם העניקו לאושפיזין – האבות, המייסדים, המנהיגים והנביאים, מקום מרכזי ובוולט. במאמר זה לא נוכל להקיף את כל הנושא, אלא רק לסקור מספר מקורות, ולהזמין את הקוראים להעמיק בו.

ראשוני האושפיזין הם אבות האומה – אברהם יצחק ויעקב, מבשרי האמונה ומניחי היסוד לזהות היהודית. בסידורי התפילה, האבות הם עמודי התווך; מספר האזכורים שלהם עצום, בסידורים של כל העדות, בכל התפילות ובכל המועדים.

הקשר בין האבות לסידור אינו מקרי. בדיון בגמרא (בבלי ברכות כו ע"ב) המסקנה היא שהאבות תיקנו את התפילות: "תפילות אבות תקנום, ואסמכינהו רבנן אקרבנות" ². בסידור של עדות המזרח מופיע "לשם יחוד" לפני כל אחת משלוש התפילות, המייחס את תיקון התפילה לאחד משלוש האבות.

האבות מופיעים לאורך כל הסידור; מה"עקדה" – "וזכור לנו אהבת הקדמונים – אברהם יצחק וישראל עבדיך" (ואזכורים רבים נוספים), בפסוקי דזמרה – "אשר פרת את אברהם ושבועתו ליצחק, ויעמידה לייעקב לחק" (דה"א טז:טז), ולאורך כל התפילה ("על אבותינו ועלינו... "עזרת אבותינו"...) עד סיומה (ב- "ובא לציון" – "ה' א-להי אברהם יצחק וישראל אבותינו שמרה זאת לעולם", דה"א כט:יח), ועוד אזכורים רבים. נוסח ייחודי מובא במנחה של שבת – "אברהם יגל, יצחק ירנן, יעקב ובניו ינוחו בו" ³. הביטוי "א-להינו וא-להי אבותינו" מופיע מאות פעמים בכל הסידורים והנוסחים. האבות נזכרים רבות גם בהקפות,

* ד"ר נעם ארנון הוא יו"ר "מדרשת חברון" ודובר היישוב היהודי בחברון.

1 לתהליך יצירת סידור התפילות הוקדשו מחקרים רבים מאז ראשית המחקר של חוכמת ישראל ועד ימינו. ביניהם – מחקריהם של היינמן, אלבוגן, פליישר, תבורי, גפני ועוד, ואכמ"ל. ראו לדוגמה בזמן האחרון: א' ארליך: תפילת העמידה של ימות החול – נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית, תשע"ג; מ' חלמיש: חקרי קבלה ותפילה, תשע"ב; ח' מאק: תפילה ותפילות, תשס"ו. ש' רייף יחד עם ש' גולדין: התפילה היהודית: מבט חדש על תולדות הליטורגיה היהודית, תש"ע, עמ' 134-163, ועוד.

2 ראו מאק (הע' 1) עמ' 41 – 43.
3 נוסח זה מופיע בסידור ר' עמרם גאון. ראו פירוש ב"בית יוסף" אורח חיים, סימן רצב.

4 על "ברכת אבות" ראו גם ארליך (הע' 1) עמ' 31 – 42.
5 המעוניין בקובץ "כוונות ברכת אבות" מוזמן לפנות לח"מ.

ישראל באהבה". בפרשת הקטורת בסידור נאמר: "והקטיר עליו אהרן... ובהעלת אהרן את הַגִּלְתָּ... (שמ' ל:ז). בתפילת ליל שבת נאמר: "מִשֶּׁה וְאַהֲרֹן בְּלַהֲנִי" (תה' צט:ו); אהרון מוזכר ב"הלל": "לֹאֲמַרוּ לֹא בֵּית אֲהֲרֹן" (תה' קיח:ג ועוד). ובסליחות ("רחמנא אדכר לן אהרן כהנא"... "מי שענה אהרן במחתה הוא יעננו"). אהרון מוזכר פעמים רבות בקינות בנוסח ע"מ ("משה ירעני אהרן ינחני") ועוד.

דוד
דוד הוא "הרגל הרביעית במרכבה" (זוהר ואתחנן רסב ב), ומוזכר בסידורים פעמים רבות מאוד. האזכורים החשובים ביותר הם בברכות: בברכת "ברוך שאמר: "משובח ומפואר... ובשירי דוד עבדך"; בתפילת העמידה בכל יום: "את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח", ובברכות ההפטרה: "שמחנו ה' אלהינו... במלכות בית דוד משיחך... ברוך אתה ה' מגן דוד". בכך מקביל מעמדו של דוד לזה של אברהם, שגם בשמו מסתיימת ברכה: "מגן אברהם". דוד נמצא במרכז תפילות הימים הנוראים ("וצמיחת קרן לדוד עבדך"). המזמור המוכר והנפוץ בסידור "אשרי יושבי ביתך" (תה' קמד:טו-קמ"ה) מופיע במאמר חז"ל ל"תהלה לדוד", ועליו נאמר (ברכות ד ע"ב): "כל האומר תהלה לדוד בכל יום שלש פעמים, מובטח לו שהוא בן העולם הבא". מזמורי תהלים רבים ומרכזיים בסידור התפילה נושאים את שמו של דוד, כגון: "לדוד מזמור לה' הארץ ומלואה" (תה' כד:א); "מזמור לדוד ה' רעי" (תה' כג:א); "למנצח מזמור לדוד, יענף ה'" (תה' כ:א); "מזמור לדוד הבו לה' בני אלים" (תה' כט:א) ועוד. פסוקי דזמרה מסתיימים ב"ויברך דוד" (דה"א כט:); "ב"תחנון" מוזכר: "ויאמר דוד אל גִּד" (שמ"ב כד:יד), או "לדוד אליה ה' נפשי אשא" (תה' כה:א). דוד מופיע ב"עלה ויבא"; בברכת המזון בכל יום; בברכת המזון בסוכות ("הרחמן יקים לנו את סוכת דוד הנופלת"); בחודש אלול (ובנוסח ע"מ בכל יום) נאמר "לְדָוִד ה' אֱוִיר" (תה' כז:א) ועוד.

יוסף
שלא כאושפיזין הקודמים, מספר האזכורים של יוסף בסידורים מועט ביותר: בשיר של יום חמישי (תה' פא:ו) מוזכר "עדות ביהוסף"; בפסוקי ברכה במוצ"ש: "תהיין לראש יוסף ולקדקד נזיר אחיו" (בר' מט:כו). יוסף מופיע מספר פעמים בסליחות (בנוסח ע"מ): "רחמנא אדכר לן זכותיה דיוסף צדיקא" (נוסח זה מופיע גם בתפילת יום כיפור קטן (בנוסח אשכנז): "עשה למען זכות יוסף אסיר צדיקך"; "דעני ליוסף בבית אסירי ענינך", ובסליחות: "אולי ירחם שארית יוסף" ו"מי שענה ליוסף בבית האסורים הוא יעננו". הגורם למיעוט האזכורים של יוסף בסידור טעון מחקר. ייתכן שניתן להציע השערה, שבתקופת חז"ל, זמן היווצרות הבסיס של סדר התפילות, היה אזור השומרון, כולל קבר יוסף, בשליטה שומרנית, והדבר הביא לניתוק רגשי ותודעתי ממנו. בדורנו יש מקום לחיקון מצב זה, בבחינת "עוד יוסף חי"; להתחיל לתכנן הוספת פרקים ומקורות על יוסף לסידורי התפילה, ולהשלים את הופעת כל האושפיזין בתפילות ישראל.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

"והיה ברכה" – בך חותמין, ואין חותמין בכולן (פסחים ק"ז ע"ב).

אברהם נזכר בסידורי התפילה השונים פעמים רבות, גם בכינויים שונים, כמו "אברהם רחימא". בסיום "פסוקי דזמרה" מובאים הפסוקים: "אתה הוא ה' הא-להים אשר בחרת באברהם והוצאתו מאור פשדים ושמת שמו אברהם" (נחמיה ט:ז); בסליחות מופיע הנוסח "עננו א-להי אברהם עננו", ועוד.

יצחק
יצחק נזכר בסידורים פעמים רבות; רובן עם אברהם ויעקב, וחלקן לבדו. חלקו ב"עקדה" בולט ("יצחק עקידתא"), ובהקשר זה הוא נזכר (בסידור בנוסח ע"מ): "תזכור לנו עקדתו של יצחק כאילו אפרו צבור ומונח על גבי המזבח". מקור הביטוי הוא האפר שניתן על גבי התיבה בתעניות (ירושלמי תענית ב, א). ב"הודר" בשחרית נאמר: "ושבועתו ליצחק" (דה"א טז:ט), ונוסח מקביל אך שונה מופיע בברכות ברית מילה – "ושבועתו ליצחק" (תה' קה:ט).⁶ נוסח ייחודי הוא "ופחד יצחק עננו" (בסליחות, ע"פ בר' לא).

יעקב
יעקב מופיע פעמים רבות, עם אברהם ויצחק או לבדו. לעיתים השם "יעקב" מתייחס לאב יעקב, ולעיתים לעם ישראל כולו ("כי יעקב בחר לו יה, ישראל לסגלתו" (תה' קלה:ד); "בית יעקב מעם לעז" (תה' קיד:א). השם "יעקב" בולט בפתיחת הסידור: "מה טבו אהלך יעקב" (במ' כד:ה) ולאורך כל התפילות: "תתן אמת ליעקב" (מי' ז:כ); "משגב לנו א-להי יעקב סלה" (תה' מו:ח); "אל תירא עבדי יעקב" (יר' לא:ז) ועוד. בזמירות למוצ"ש מופיע המזמור "אמר ה' ליעקב", ובו 22 פסוקים.

מדרש חז"ל מעניק ל"קריאת שמע" משמעות מיוחדת הקשורה ליעקב אבינו, שטמון, כידוע, במערת המכפלה:

בשעה שהיה יעקב אבינו נפטר מן העולם, קרא לבניו אמר להם: שמא יש בלבבכם מחלוקת על הקב"ה? אמרו לו: "שמע ישראל אבינו, כשם שאין בלבך מחלוקת על הקב"ה, כך אין בלבנו מחלוקת, אלא: ה' א-להינו ה' אחד!" (דב' ו:ד) ... וזה הוא שישאל משכימים ומעריבים בכל יום ואומרים: "שמע ישראל אבינו ממערת המכפלה (!) אותו דבר שצויתנו עדיין הוא נוהג בנו: ה' א-להינו ה' אחד" (ב"ר צח).

משה
משה מוזכר בציוויים על הקורבנות והקטורת לפני התפילה ("וידבר ה' אל משה לאמר" (שמ' ל:ז, כב, לד; וי' ו:א; במ' כח:א). בסידורים בנוסח ע"מ נאמר לפני שחרית הפרק "פתח אליהו" (מהקדמה ל"תיקוני הזוהר" (ז): "רעיא מהימנא אנת ואבהן הקיצו ורגנו... מיד קם רעיא מהימנא ואבהן קדישין עמיה". בפסוקים לילדים לפני שחרית מובא הפסוק: "תורה צוה לנו משה" (דב' לג:ד).

קריעת ים סוף מופיעה בסידורים פעמיים בתפילת כל יום; הן בסיום "פסוקי דזמרה" (לפני ק"ש) והן אחרי ק"ש, לפני תפילת העמידה. בשתיהן משה מופיע באופן בולט: בתחילת שירת הים: "ויאמינו בה' ובמשה עבדו... אז ישיר משה ובני ישראל" (שמ' י"ד-ט"ו), ולפני העמידה בשחרית ובערבית: "משה ובני ישראל לך ענו שירה". בערבית בחגים נוסף: "וידבר משה את מעדי ה'" (וי' כג:מד); בשחרית בשבת נוספת "תפלה למשה" (תה' צ:א). תפילת העמידה בשחרית בשבת פותחת בדברים על משה: "ישמח משה במתנת חלקו כי עבד נאמן קראת לו, בעמדו לפניך על הר סיני". משה מוזכר בפתיחת ההיכל: "ויהי בנסע הארץ ויאמר משה" (במ' י:לה); בברכות ההפטרה: "הבחר בתורה ובמשה עבדך"; במוספים: "כמו שכתבת עלינו בתורתך ע"י משה עבדך"; ב"סליחות" פעמים רבות, ועוד.

אהרון
האזכור המרכזי של אהרון הוא כמובן בברכת כוהנים שנוסחה בתלמוד (סוטה לט ע"א): "מאי מברך? אשר קדשנו בקדושתו של אהרן וציוונו לברך את עמו

6 ראו הסבר אפשרי ב"הרחב דבר", בר' כ"א.